

‘Guede geistelicke liedekens’ *Het Middelnederlandse lied bij de Moderne Devoten in de IJsselstreek*

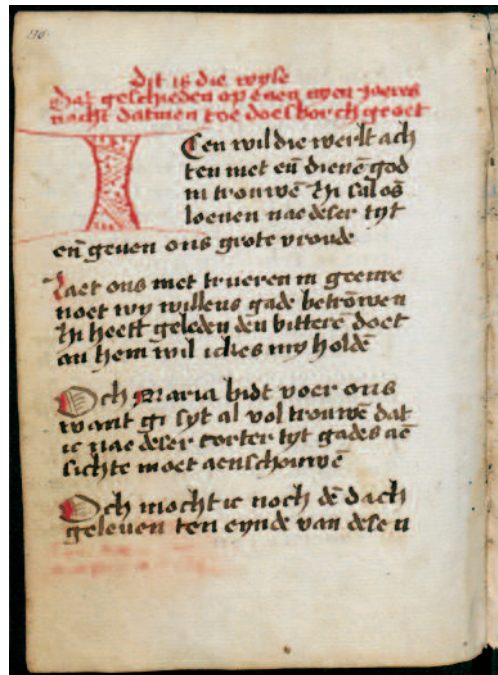
Cécile de Morrée

Modern Devoot gezang. Het is niet toevallig dat een levendige religieuze vernieuwingsbeweging zoals de Moderne Devotie juist in de IJsselstreek ontstond. De economische en culturele bloei van de IJsselsteden bood hiervoor een ideaal klimaat. Deventer en Zwolle hadden bovendien belangrijke Latijnse scholen en golden gedurende lange periodes van de vijftiende eeuw als de intellectuele hoofdsteden van de Noordelijke Nederlanden. De Moderne Devotie, van oorsprong bij uitstek een stadse beweging, kon hierdoor uitgroeien tot een van de meest invloedrijke observatiebewegingen van de Lage Landen in de late middeleeuwen (circa 1380-1500).

De Moderne Devoten streefden naar een contemplatief leven van spirituele groei en innerlijke geloofsbeleving. Teksten waren hierbij een essentieel oefenmiddel. Het geven van onderwijs en de productie van betrouwbare tekstredacties behoorden daarom tot de speerpunten. De Augustijnse kanunniken en kanunnikessen van Windesheim en Diepenveen waren dan ook doorgaans goed opgeleid en vaardig in het Latijn. De broeders en zusters in de huizen van het gemene leven – die geen kloostergeloften hadden afgelegd – lazen en schreven ook. Dit gebeurde echter op kleinere schaal, vooral in het Middelnederlands, en op goedkoper materiaal dat spaarzamer bewaard is gebleven. Een van de vele soorten teksten die de Moderne Devoten gebruikten om hun innerlijke geloof te ontwikkelen en dichter bij Christus te komen, was het devote Middelnederlandse lied.

Het lied in de volkstaal bood een passend vehikel voor per-

Pagina 110 uit het papieren handschrift Berlijn 185. Te zien is het begin van lied 31, met in rode inkt de wijsaanduiding 'Dit is die wyse "Dat geschieden op enen nyen jaeres nacht datmen toe Doesborch groet"'.

soonlijke devotie – in het bijzonder aan hen die niet vaardig waren in het Latijn, zoals vele van de zusters van het gemene leven en de lekenbroeders en -zusters in de grotere kloosters. Voor de afbakening van de Middelnederlandse dialecten ten opzichte van de gesproken talen in de aangrenzende gebieden wordt hier de definitie aangehouden die ten grondslag ligt aan de Nederlandse Liederenbank, de digitale voortzetting van het *Repertorium van het Nederlandse lied tot 1600*.¹ De bronnen

waarin deze liederen bewaard zijn gebleven, zijn bijna alle afkomstig uit religieuze gemeenschappen die in meer of mindere mate beïnvloed waren door het gedachtegoed van de Moderne Devoten. Het gaat om handgeschreven boekjes van klein formaat; doorgaans zijn ze ongeveer half zo groot als een *Deventer Jaarboek*, maar wel een stuk dikker. De meeste zijn vervaardigd in het laatste kwart van de vijftiende eeuw. De handschriften bevatten meestal geen opvallende decoratie.² Sommige liederen zijn bewaard gebleven met een uitgeschreven melodie. Ook kon de melodie worden aangeduid door een wijsaanduiding, bijvoorbeeld 'Dit is die wyse "Hoe ligdy nv en slapet, myn alre schoenste vrouwe"' of 'Dit is die wyse "Dat geschieden op enen nyen jaeres nacht datmen toe Doesborch groet"'.

De voordelen van deze zogenaamde contrafacttraditie zijn duidelijk: liederen konden mondeling worden doorgegeven, zonder dat daarvoor geschoolde vaardigheden zoals het lezen en schrijven van muzieknoden nodig waren. Bovendien kon men naar hartenlust creëren en variëren. Daarnaast kon iedereen de liederen bijna direct meezingen; de melodieën waren immers bekend.³ Ook nu maken wij nog wel gebruik van contrafacten, bijvoorbeeld bij gelegenheidsliedjes ter ere van bruiloften en andere feesten.

Ook in de IJsselstreek zongen de Moderne Devoten naar hartenlust. Hiervan getuigt het laat-vijftiende-eeuwse handschrift Berlijn, Staatsbibliothek zu Berlin - PK, Ms.germ.oct. 185 (hierna afgekort: Berlijn 185), dat maar liefst 92 Middelnederlandse religieuze liederen bevat. Nadat dit handschrift meer dan honderd jaar bekend heeft gestaan als 'het Deventer Liederenhandschrift', heb ik recentelijk aannemelijk gemaakt dat deze lokalisering vermoedelijk onjuist is. Op basis van onderzoek naar het dialect, de bezittersnotitie en de heiligenliederen die in de collectie zijn opgenomen, is het waarschijnlijker dat het handschrift heeft toebehoord aan de zusters van het gemene leven in het St. Ceciliaconvent – ook wel

genoemd: het Kinderhuis – te Zwolle.⁴

Onveranderd is dat het handschrift Berlijn 185 een essentieel uitgangspunt is voor onderzoek naar het Middelnederlandse lied bij de Moderne Devoten in de IJsselstreek. Het is niet alleen een van de meest omvangrijke bronnen, ook is het binnen ons taalgebied uniek in zijn structuur. In dit handschrift zijn de liederen namelijk gescheiden in twee seizoensgebonden delen, zoals die doorgaans alleen in Latijnse, liturgische manuscripten voorkomen. Een combinatie van deze en andere bronnen – zoals andere liederenhandschriften, maar ook kronieken en zusterboeken (bundels levensbeschrijvingen van zusters uit een bepaalde gemeenschap) – levert dan ook interessant materiaal voor dit artikel over het wie, wanneer en waarom van gezang bij de Moderne Devoten.

Mannen- en vrouwenzang. Net als het Zwolse handschrift Berlijn 185, is het merendeel van de overgeleverde Middelnederlandse devote liedverzamelingen in het bezit geweest van vrouwen in religieuze gemeenschappen. Sommigen van hen kennen we bij naam, zoals Anna van Keulen, die mogelijk rond 1500 in het St. Agnesconvent te Emmerich woonde, en Catharina Tirs, in 1588 zuster in het augustinessenklooster Niesing bij Münster. De bezitsters gaven hun boekjes na hun dood vaak door aan een medezuster of aan de gemeenschap; zo gaf zuster Liisbet Ghoeyuaers in de loop van de zestiende eeuw haar liedbundel door aan Johanna Cueliens, en tekende Etheke Berntsdachter rond 1470 aan dat haar boekje voor de gemeenschap bestemd was.⁵ Het lijkt dus veilig om te stellen dat Middelnederlandse devote liederenhandschriften als type bron een in de eerste plaats vrouwelijke aangelegenheid zijn.

Het genre van het volkstalig geestelijk lied is dat echter niet. Afzonderlijke liederen zijn evengoed opgenomen in tekstverzamelingen uit mannengemeenschappen – echter steeds te midden van andere teksten. Het volkstalig geestelijk lied nam bij de broeders mogelijk een minder prominente plaats in, maar er bestond wel degelijk belangstelling voor. Dit blijkt bijvoorbeeld uit een bron uit circa 1420-1460 waarin bij het lied 'Jhesus in desen stonden, so comt te helpen mi' staat: 'Dit lieken maecte een riddere die convers was van onser oerdenen in hollaent'.⁶ Wellicht is het niet toevallig een convers (lekenbroeder) die dit lied dichtte; zij waren doorgaans minder ontwikkeld in het Latijn dan de koorheren. Ook in een verzameling levensbeschrijvingen van mannen en vrouwen uit de kring van de broeders en zusters van het gemene leven staan enkele liederen, waaronder het Middelnederlandse contrafact 'Mi lust te loven hogentlic'. Dit lied was oorspronkelijk door Dirc van Herxen uit het Latijn vertaald voor vrouwelijke religieuzen, maar werd blijkbaar ook gezongen in kringen van mannelijke devoten; het hier bedoelde handschrift hoorde namelijk toe aan broeders van het gemene leven te Zwolle, en is waarschijnlijk geschreven door een Deventer kopiist die te Zwolle verbleef.⁷

Functies van Middelnederlandse liederen bij de Moderne Devoten. Middelnederlandse liederen hebben in uiteenlopende situaties binnen het gemeenschapsleven van de Moderne Devoten gefunctioneerd. De rest van dit artikel is dan ook gewijd aan een overzicht van die verschillende functies. Deze zijn gebaseerd op een combinatie van aanwijzingen uit de overgeleverde liedverzamelingen – zoals het uit de IJsselstreek afkomstige Berlijn 185 – en vermeldingen uit andere contemporaine geschriften, zoals de genoemde kronieken en zusterboeken.

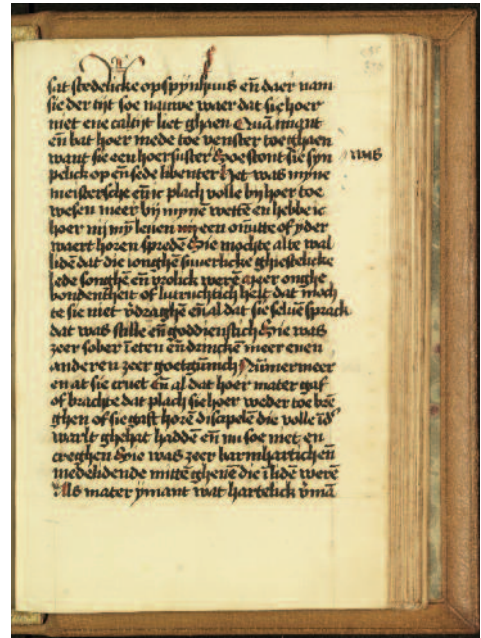
Paraliturgie. Er bestond in de late middeleeuwen een dynamische interactie tussen de volgens de Latijnse liturgie voorgeschreven vieringen en andere situaties van geloofsbelijdenis, die ook wel worden aangeduid met de term ‘paraliturgie’. Vanwege het minder formele karakter hiervan is het denkbaar dat Middelnederlandse geestelijke liederen in dergelijke paraliturgische situaties zijn gebruikt.

Ook de bronnen zelf geven aanleiding voor dit vermoeden. Zoals eerder vermeld, kent het Zwolse handschrift Berlijn 185 een opmerkelijke structuur in twee delen. Het ene deel bevat de gezangen voor de zomerperiode van het liturgisch jaar, het andere deel voor de kerstperiode: ‘Dit is dat sangeboec dat somer stuc’ (p. 0) naast ‘Dit is dat sangeboec vander hoechtyt der gebuerten christi’ (p. 188). Een tweeledige ordening in zomer- en winterstuk is bekend uit Latijnse liturgische handschriften die tijdens de vieringen van mis en officie werden gebruikt. Mogelijk is dit een indicatie dat ook dit Middelnederlandse handschrift in of parallel aan de liturgie werd gebruikt. Ook enkele andere liedverzamelingen zijn ruwweg geordend volgens de kerkelijke kalender van feestdagen. Hoewel het in deze gevallen om een redelijk losse manier van groeperen gaat, is een (para)liturgische functie goed denkbaar. Wanneer volgens het gebruik in een gemeenschap bepaalde liederen in vaste volgorde en bij vaste gelegenheden worden gezongen, ligt het immers voor de hand om ze ook in die volgorde in een bundel op te nemen – het maakt gebruik van het boek wel zo praktisch. Naast deze indirecte aanwijzingen zijn er uit andere bronnen enkele expliciete vermeldingen bekend van het gebruik van volkstalige liederen in een (para)liturgische context. Zo is bekend dat het kerstlied ‘Nu sijt willekome’ mogelijk al vanaf de dertiende eeuw werd gezongen bij kerstvieringen in de Munsterkerk te Aken en in de Abdijkerk van de kanunnikessen te Thorn. De Middelnederlandse kersthymne ‘Het is een dach der vroelicheyt all in des coeninges hoove’ is overgeleverd in het processionale van de Groningse Martinikerk. Uit het graduale uit de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Amsterdam blijkt dat hier naast traditionele, gregoriaanse misgezangen enkele volkstalige liederen in de liturgie functioneerden, zoals het paaslied ‘Cristus is opgestanden al wt die Joden horer handen’, de ‘Sequenci vant heylich Sacrament: Sijon wilt u schepper loven uwen herder van hier boven in hymnen en sangen claer’, en het kerstlied ‘Kyrie God is gecomen’. Uit Duitstalige gebieden zijn vergelijkbare voorbeelden bekend, waarvan met name de gevallen uit de door de Windesheimse kanunnik Johannes Busch hervormde vrouwenkloosters te Wienhausen en Lüneburg relevant zijn.⁸ Ter vergelijking: zowel ‘Het is een dach der vroelicheyt’ als ‘Kyrie God is gecomen’ is ook opgenomen in de liedverzameling Berlijn 185, wat aangeeft dat dit repertoire ook in de IJsselstreek bekend was.

Meditatie. Binnen de spiritualiteit van de Moderne Devoten nam meditatie een centrale plaats in. Het was een middel om dichterbij God te komen en daarin een innerlijke spirituele groei door te maken. Dit proces werd gestimuleerd door het herhaaldelijk in gedachten prenten van devote stof – in de vorm van beelden of teksten – zodat men hierop voortdurend kon reflecteren. Veel zusters en broeders hielden hiertoe een eigen boekje (*rapiarium*) bij met aantekeningen, notities of stichtelijke punten. De meditatie op teksten of beelden zou de affectie aanwakkeren, wat nodig was om dichterbij Christus te komen en Zijn lijden en aanwezigheid te voelen. Het is aannemelijk dat in dit proces ook liederen een rol speelden, waarbij de melodieën het hart van de zanger bewogen door de teksten te ondersteunen en te illustreren.⁹

Op de vraag of er bij het mediteren hardop dan wel in gedachten werd gezongen, is geen eenduidig antwoord te geven (zie hieronder: *De regel van stilzwijgen*). Uit vele liederen zijn

Fol. 370r uit het Diepenveense zusterboek. Te zien is de passage over de 'suverlicke ghiestelicke lede'.

kleine aanwijzingen voor hardop zingen bekend, bijvoorbeeld uit lied 69 uit Berlijn 185, dat aanheft met de woorden 'Wyldy hoeren syngen enen sueten sanck?' Uit het zusterboek van het Meester Geertshuis blijkt echter dat de Deventer zusters van het gemene leven voortdurend bezig waren met het reflecteren op devote stof: tijdens het werk, bij het opstaan en slapen gaan, en tijdens de mis.¹⁰ Het is goed mogelijk dat er hierbij ruimte was voor zingen; hardop dan wel in gedachten.

Deze stille vorm van meditatief zingen in gedachten wordt onderschreven door de liedverzameling 'Die Gheestelicke Melody', zoals die is overgeleverd in een handschrift uit de Oostelijke Nederlanden uit circa 1470.¹¹ De vijftien liederen in deze bron zijn opmerkelijk genoeg genoteerd zonder wijsaanduiding of muzieknotatie – hoewel de desbetreffende melodieën in andere bronnen wel worden vermeld of uitgeschreven. Daarnaast is dit het enige bekende liederenhandschrift met illustraties, die vrouwelijke religieuzen tonen die de stof uit de liederen overwegen. De proloog geeft bovendien de instructie dat de liederen 'ghelesen worden of ghedacht' en dat men 'die mynnentlicke woerdekijs wel overdencket'. Deze drie aanwijzingen maken het waarschijnlijk dat de liederen niet bedoeld waren om hardop te zingen, maar om op te mediteren, in stilte of murmelend, maar in ieder geval in de eigen gedachten verzonken en met grote concentratie op de tekst en de bijbehorende afbeeldingen.

Educatie van de jeugd. Ook de wens tot educatie en moralisering kon een rol spelen in het liedgebruik bij de Moderne Devoten. Een illustratief voorbeeld hiervan is de totstandkoming van het lied 'Mi lust te loven hoghentlijc die reynicheit so pure'. Dirc van Herxen, rector van het Zwolse fraterhuis, verbleef in 1423 te Doesburg. Toen hij daar op een dag een dienstmeisje buiten een schunnig liedje hoorde zingen, besloot hij op dit liedje een andere – Latijnse – tekst te dichten, waarin maagdelijkheid en kuisheid geprezen werden. Deze tekst gaf hij aan meester Livinus, rector van de Doesburgse school, die het vervolgens aan de (mannelijke) scholieren leerde in plaats van de schunnige tekst, om hen te onderichten in het ideaal van de kuisheid. Het lied viel zo in de smaak, dat het wijder verspreid en bekend raakte. Op aandringen van de zusters en meisjes vertaalde Dirc het lied ten slotte in de volkstaal, zodat ook zij dit devote lied konden zingen.¹² Dit contemporaine verhaal is een duidelijk voorbeeld van hoe een geestelijk, niet-liturgisch lied werd ingezet voor educatie en moralisering van de jeugd – zowel jongens als meisjes.

Dat het zingen van Middelnederlandse geestelijke liederen een stichtelijke functie voor de

jeugd kon hebben, blijkt ook uit het zusterboek van het klooster Diepenveen. Over zuster Liesbet van Arden wordt daar gezegd:

*Sie mochte alte wal liden dat die jonghen suverlicke ghiestelicke lede songhen ende vrolick weren. Meer onghebondentheit of lutruchtichheit dat mochte sie niet verdraghen ende al dat sie selven sprack dat was stille ende goddienstich.*¹³
[woordverklaring ‘suverlicke’: eerbare]

Een geestelijk lied zingen werd dus als een acceptabele vorm van vrolijkheid voor de jongere zusters gezien, mits het niet te luidruchtig was. In deze context is het bovendien interessant dat er meerdere liederen bekend zijn die proberen aan te sluiten bij de belevingswereld van novicen. Een voorbeeld is lied 92 uit Berlijn 185, dat vertelt over de moeilijkheden van het zich aanpassen aan het kloosterleven:

*Dien dage die worden my alsoe lanck,
des nachtes en konde ic nyet geslaepen.
Ic dachte soe dicke in mynen doemen syne
hoe icket solde gemaeken.*

Een laatste voorbeeld is te vinden in een persoonlijk devotieboek, waarin staat dat de daarin opgenomen liederen zijn

*gheset op noetkins van weerliken liedekijns, om dat men die werlike worden sal moghen vergeeeten, want ons daer niet dan ydelheit in gheleghen en es. Ende dicwile zijn zij een groot hinder des gheesteliken levens.*¹⁴

Mogelijk moeten we de educatieve functie van het lied dus niet interpreteren als een doel op zich, maar ook als een middel om grotere kwaden in te perken: als men dan toch wilde zingen en vrolijk zijn, dan op een passende, devote tekst – liefst een die de bekende wereldlijke woorden verdrong.¹⁵

Verlichting van de handenarbeid. Floris Radewijns, de eerste rector van het fraterhuis te Deventer, schreef in zijn *Tractatulus devotus* dat het was toegestaan om tijdens de handenarbeid vrome liederen te zingen, om zo het werk lichter te maken. Hij baseerde zich hierin op de kerkvader Augustinus. Ook Gerard Zerbolt van Zutphen haalt deze opvatting van Augustinus aan in zijn *De reformatione*.¹⁶

Inderdaad zijn er in de bronnen uiteenlopende vermeldingen te vinden van broeders en zusters die zongen tijdens de handenarbeid. Trude van Beveren, koorzuster in het klooster Diepenveen, was aan het water putten toen haar een toepasselijk gezang inviel.

*Op een tijt soe stont sie ende puttede; doe quam hoer een vers in, dat sie des nachtes in der noctornen gelesen hadde dat was: ‘Gy sult die wateren in blijschappen putten wt den fonteynen des gesontmakers. Ende gy sult seggen inden dagen: belyet den heren ende anroepet sinen namen.’ Daer was sie soe vurich mede, dat sie byna alle den arbeyt vergat ende puttede soe vurichlike, dat sie nauwe en wiste wat sij dede.*¹⁷

In dit voorbeeld is sprake van een inhoudelijke associatie van het werk met een liturgisch gezang, met als resultaat verlichting van de taak. Het lied maakt in Trude zo veel enthousiasme los, dat ze er bijna van in trance schijnt te raken, ondanks dat zij volgens haar medezusters helemaal niet goed kon zingen.

Opvallend is dat de vermeldingen van zingen tijdens het werk in bijna alle gevallen incidenten betreffen waarin een element van afkeuring speelt. Dit is waarschijnlijk mede de reden dat deze incidenten zijn vastgelegd, en ze onderschrijven des te meer dat zingen tijdens het werk wel toegestaan was, mits men zich aan bepaalde kaders hield. In het zusterboek van Diepenveen lezen we bijvoorbeeld:

Op een tijt weren hier vier susteren in zwaren arbeit inden velde doe vermackeden sie hem wat ende songhen ende sie lieten die stemme soe lude uutghaen dattet niet devoetlicke en ludde ende sie lietent vrilicke opghaen om hoer scone stemmen toe horen ende heer Johan Brinckerinck en was niet veer van hem ende waert daer wat in bestoten.¹⁸

[woordverklaring 'bestoten': gepikeerd]

Uit dit citaat blijkt een duidelijk verband tussen zingen en het verrichten van zwaar werk. Tegelijkertijd blijkt ook dat dit niet te luid mag zijn, want luid zingen kan als aanstootgevend worden ervaren, zoals in dit citaat het geval is. Overigens zijn er geen vergelijkbare vermeldingen van broeders die te hard zingen; het betreft in alle gevallen zusters die in toom gehouden moeten worden.¹⁹

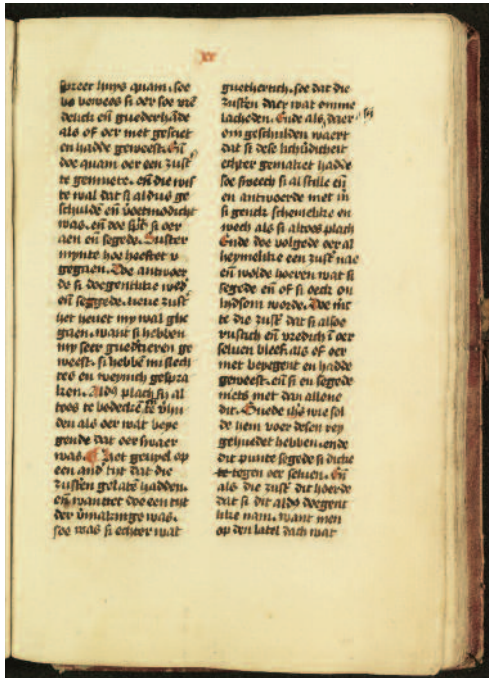
Dit wil niet zeggen dat er door de broeders niet gezongen werd tijdens het werk. Uit het *Chronicon Windeshemense* van Johannes Busch is bekend dat de conversen van Windesheim graag godvruchtig zongen tijdens het werk wanneer ze in de stille natuur waren; eenmaal terug in het klooster werd er weer gezwegen, opdat ieder zich op zijn eigen gedachten kon concentreren. De kok in het Deventer Heer Florenshuis, Johannes Kessel, zong devote gezangen in de keuken. In het bekende Frensweger handschrift wordt het convent Hieronymusberg te Hattem genoemd, waar de broeders tijdens het werk zo stil waren dat slechts geluiden van het werk en devoot gezang te horen waren.²⁰

Recreatie. In het zusterboek van het St. Agnesconvent te Emmerich lezen we dat de nimmer ijdele of lichtvaardige zuster Jutte Bollen (overleden 1470) vaak geestelijke liederen zong voor zichzelf en voor haar medezusters, wanneer het geoorloofd was en het moment erom vroeg:

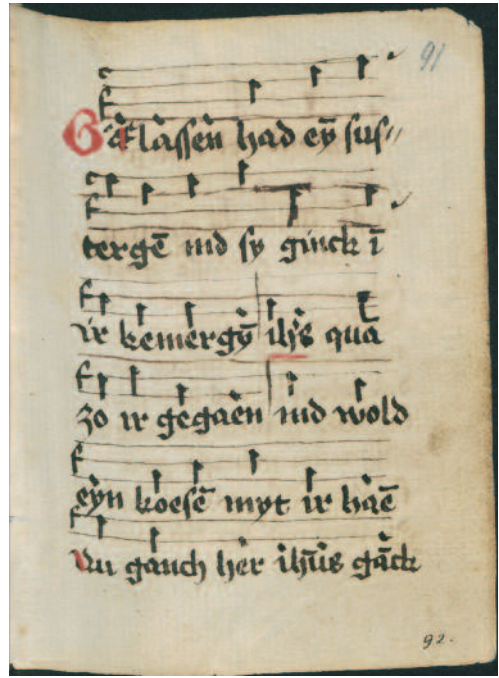
Men en sach si oec nummermeer ijdel noch lichtuerdich, mer alst geoerloft was ende die tijt eisten, soe plach si wael een geistelic lietken toe singhen, om hoer seluen ende om hoer mede susteren.

Ook Ide Prumers, die van 1473 tot haar dood in 1487 mater van dit convent was, hield wel van een devoot liedje:

Guetgunnich was si den susteren ende hadde gern, dat si hem ondertijden wat vermaecten ende songen guede geistelicke liede, ap dat si hoer sien vermacten, ende dit plach si oec seluer mede te doen.

Fol. 90r uit het zusterboek van het Meester Geertshuis. Te zien is de passage over de aderlatingstijd als 'tijt der vermakinge'.

Fol. 91r uit het liedboek van Anna van Keulen. Te zien is het begin van het speelse aderlatinglied 'Gelassen had eyn sustergeren' (lied 51), met muzieknotatie.

Hetzelfde gold voor Ides en, Bernt Prumers (overleden 1452):

*Si was niemant moijelick noch lastich, mer si plach hoer seluer ende hoer mede susteren onder-tijden toe vermaken ende sanck guede geistelicke liedekens. Want sij konde wattermaten wael singen.*²¹

Ook na de maandelijkse preventieve gezondheidsmaatregel van het aderlaten liet men vaak de kloosterregels wat vieren: ter versterking kreeg iedereen wijn te drinken en het werd toegestaan dat de zusters elkaar wat vermaakten. Dit is terug te vinden in de zusterboeken uit het St. Agnesconvent en het Meester Geertshuis. In de laatste bron staat bijvoorbeeld dat de tijd van aderlaten 'een tijt der vermakinghe was', waarop zuster Mynte van Doesborch (overleden 1444) zelfs haar medezusters aan het lachen maakte:

*ende wanttet doe een tijt der vermakinge was, soe was si echter wat guethertich, soedat die zusteren daer wat omme lacheden.*²²

Het is goed mogelijk dat de zusters ook bij deze gelegenheid elkaar vermaakten met een lied. Deze vermeldingen sluiten namelijk aan bij het opvallend speelse aderlatinglied 'Gelassen had eyn sustergeren', dat is overgeleverd in het liedboek van Anna van Keulen. In dit lied krijgt een zuster nachtelijk bezoek van de haar liefhebbende Christus. Zij wijst

hem herhaaldelijk af omdat ze zich erg verzwakt voelt door de aderlating, maar hij dringt net zo lang aan tot zij hem haar kamer binnen laat en hij haar ziel mag troosten en verblijden. Delen van dit handschrift zijn mogelijk geschreven in het Emmerichse Agnesconvent door een vanuit Deventer uitgezonden zuster.²³

De regel van stilzwijgen. Hierboven is al kort aan de orde gekomen dat het niet zeker is of de liederen hardop werden gezongen. In de Windesheimse kloosters was de regel dat stilzwijgen betracht werd in de kapel, de refect, de slaapzaal, rondom de haard, op de wc, gedurende het officie en de mis en tijdens de maaltijden. Dit stilzwijgen mocht enkel in noodgevallen verbroken worden, zoals brand of ernstige ziekte. Het staat echter niet vast in hoeverre deze strikte regels ook werden nageleefd; de inhoud van de leefregels was voortdurend onderhevig aan veranderingen, voorgesteld vanuit het kapittel, en het kan per gemeenschap hebben verschild welke uitdrukking men eraan gaf. Zo is uit verschillende bronnen bekend dat de prioressen de zusters toestemming kon geven om over stichtelijke onderwerpen met elkaar te praten of andere devote oefeningen te doen, zolang het op kalme wijze gebeurde. Uitzonderingen konden dus worden gemaakt. Op dezelfde manier moesten gesprekken afgebroken worden wanneer men te luid praatte of wanneer er te veel gekletst werd tijdens het werk, maar waren korte, functionele gesprekken wel toegestaan.²⁴

Daarnaast kan de vraag gesteld worden wat er precies met stilte wordt bedoeld. Het is wellicht wat al te modern om stilte te interpreteren als de afwezigheid van ieder geluid. Het lijkt in de Windesheimse kloosters eerder te gaan om het tegengaan van storende ruis (zoals geklets over niet-religieuze onderwerpen), aangezien voor gerichte dialogen over het geloof verloop kon worden verkregen. Het gebod om stilte lijkt vooral te gelden voor bepaalde plaatsen en tijdstippen en is bedoeld om de geest niet af te leiden van de innerlijke devotie. Het half hardop murmelen van teksten om ze te herkauwen (*ruminatio*) is niet in strijd met deze doeleinden. Hetzelfde geldt mogelijk voor het devote lied. Dit kan in gedachten worden gezongen of zachtjes voor zich uit, alleen of in groepsverband. In alle gevallen is het lied een vehikel dat richting geeft aan de menselijke drang tot verbale expressie, zonder af te leiden van devotie, en zelfs met de mogelijkheid tot het vergroten daarvan. Zingen zou dus deel kunnen uitmaken van de 'andere devote oefeningen' waarvoor de prioressen toestemming kon geven.²⁵

Het is vaak niet duidelijk welke regels precies golden voor de vele gemeenschappen die niet onder het Kapittel van Windesheim vielen. De statuten van het St. Agnesconvent bijvoorbeeld, verbieden elke 'onsuiverheit met woorden', maar vermelden wel dat 'Den heiligen apostel Paulus vermaent alle christenen, dat sy behooren Godt te singen ende in haer herten te louen ende malsanderen aen te spreken met geestelicke liedekens ende met Godts woort aen te stercken; hoe veel meer moet sulcx geoeffent werden van ons religieuzen'.²⁶ Hierboven is meerdere malen aangehaald dat deze zusters augustinessen elkaar graag vermaakten met een lied – hardop zingend dus. Van het Meester Geertshuis is bekend dat stilzwijgen de regel was, echter opnieuw met de connotatie dat er vooral niet *onnodig* gesproken mocht worden: een werkgerelateerd gesprek was toegestaan, zolang het niet langer duurde 'dan dat men enen myserere lezen mochte'.²⁷ Een grapje op zijn tijd mocht blijkbaar ook (zie *Recreatie*), dus waarom zou een lied dan niet zijn toegestaan? Uit het Ceciliaconvent te Zwolle, tevens bewoond door zusters van het gemene leven, is een liedcollectie overgeleverd, en ook de kok in het Deventer Heer Florenshuis stond erom bekend dat hij graag zong. Al met al is het dus waarschijnlijk dat het precieze gebruik

varieerde per gemeenschap.

Het eerder genoemde handschrift van 'Die Gheestelicke Melody' is duidelijk ingericht als spiritueel oefenprogramma, dat waarschijnlijk in stilte gemediteerd werd. Er is echter niet uit te sluiten dat deze liederen ook wel hardop werden gezongen. De Oost-Nederlandse 'Die Gheestelicke Melody' blijkt namelijk een atypisch voorbeeld binnen het Nederlands taalgebied in de vijftiende eeuw. Op deze bron na bevatten alle handschriften wel ergens een aanwijzing dat (een deel van) de liederen (mede) bedoeld was om hardop te zingen, zoals de aanwezigheid van muzieknotatie of wijsaanduidingen. Ook worden sommige handschriften in de eigendomsmerken door de gebruikers zelf betiteld als een liedboek: 'sangeboec' (Berlijn 185) of 'leisenbuecsken' (Parijs Ne 39). Ook moeten niet alle hiervoor aangehaalde vermeldingen worden vergeten, waarin dikwijls wel degelijk hardop wordt gezongen door zusters en broeders.

Een van de meest expliciete aanwijzingen dat een lied bedoeld was om hardop te worden gezongen, is te vinden in een liedverzameling uit Zuid-Holland of Brabant. Daar staat in het opschrift van het lied 'Claer, luchtich, hoech gheboren' het volgende:

Dit lyedekijn gaet op die wijze 'Ter Maes al opten Ryn daer woent een joncfroukijn fijn'. Maer men sel die woerden van den lesten reghel wat langhe in die mont houden ende draeyen. Want men moet den Dutsen altijd wat toegheven van alle lyedekens dat een mer ende dat ander min. Alsmen wel tedeghen sijngghen sel anders en ist niet veel tswaerts den sanghe.
[woordverklaring 'toegheven': zich schikken naar]

Een vergelijkbaar soort instructie voor zang en intonatie wordt gegeven in het volgende opschrift:

Dit lyedekijn gaet op die wijze 'Ic weet een moelenaerinne van herten also fijn', maer die ander twee sijnnen of regulen sellen opgaen als die twee eersten, maer die vijften sin of reghel sal neder gaen.

Nog een ander voorbeeld uit dit handschrift is te vinden in het opschrift bij het lied 'Ic sach een ander enghel scoen', dat wordt afgesloten met 'Maer die een ander wijze wet die mach se singhen'. Dit handschrift biedt dus expliciete aanwijzingen voor hardop zingen.²⁸ Ten slotte een belangrijke opmerking: dat een lied hardop gezongen werd, sluit niet uit dat het ook voor stille meditatie kon worden aangewend en andersom! Het lijkt erop dat liederen meerdere functies vervulden, en dat er zowel in stilte, zachtjes voor zichzelf, en hardop met anderen werd gezongen – ondanks de regel tot stilzwijgen.

Ter conclusie. Uit het voorgaande is duidelijk geworden dat de aanwijzingen betreffende Middelnederlandse geestelijke liederen bij de Moderne Devoten in de IJsselstreek zeer uiteenlopen. Het lijkt erop dat het lied in verschillende situaties in en rondom het religieuze gemeenschapsleven heeft gefunctioneerd. Er werd gezongen tijdens liturgische en paraliturgische vieringen, voor doeleinden van meditatie en privédevotie, tijdens het werk, ter recreatie en ter educatie. Het gebruik kan per gemeenschap verschild hebben, maar varieerde zeker ook per gelegenheid. Uit zowel de liedbronnen zelf als uit contemporaine geschriften komen in ieder geval redelijk wat aanwijzingen naar voren dát er gezongen werd, door zowel mannen als vrouwen en zowel in stilte als hardop.

Op basis van dit overzicht kan de Modern Devote liedcultuur gekarakteriseerd worden als

veelzijdig en flexibel. Hierin speelt ook de organische structuur die aan het lied eigen is een rol. Via mondelinge overlevering konden liederen worden verspreid, geleerd en aangepast zonder dat daarvoor geschoolde vaardigheden nodig waren. Uit een brede traditie van beschikbare muzikale en tekstuele bouwstenen kon gemakkelijk voor iedere situatie een passend lied worden samengesteld, en bestaande liederen konden op dezelfde wijze aan een nieuwe functie worden aangepast. Een *cross over* tussen het wereldlijke en het geestelijke, of tussen het liturgische en het volkstalige repertoire gold daarbij in het geheel niet als bezwaarlijk. Integendeel: het is waarschijnlijk een te moderne interpretatie om harde scheidslijnen tussen deze liedsoorten te veronderstellen. Volgens de laatmiddeleeuwse opvatting waren wellicht alle liederen constructies en reconstructies van dezelfde bouwstenen uit een gemeenschappelijke traditie. Het is dan ook mede dankzij deze organische flexibiliteit dat juist liederen een geliefd vehikel voor devotie werden voor Moderne Devoten van verschillende achtergrond, leeftijd en geslacht in Deventer en omstreken.

- *Cécile de Morrée* is werkzaam als promovendus in de Middel nederlandse letterkunde bij de Universiteit Utrecht. Haar onderzoek richt zich op de functionaliteit van het devote lied en maakt onderdeel uit van het door NWO en FWO gefinancierde project 'In Tune with Eternity: song and the spirituality of the modern devotion'.

LITERATUUR

- A. Bollmann, N. Staubach (red.), *Schwesternbuch und Statuten des St. Agnes-Konvents in Emmerich*, Emmerich 1998.
- D.A. Brinkerink (red.), *Van den doechden der vuriger ende stichtiger susteren van Diepen Veen*, Groningen 1904.
- M. de Bruin, J. Oosterman, *Repertorium van het Nederlandse lied tot 1600*, 2 dln., Gent 2001.
- A.M.J. van Buuren, "Soe wie dit lietskyn sinct of leest". De functie van de Laatmidde nederlandse geestelijke lyriek', in Frank Willaert (red.), *Een zoet akkoord. Middel eeuwse lyriek in de Lage Landen*, Amsterdam 1992, 234-254, 399-404.
- L.P. Grijp, *Het Nederlandse lied in de Gouden Eeuw. Het mechanisme van de contrafactuur*, Amsterdam 1991.
- U. Hascher-Burger, *Gesungene Innigkeit. Studien zu einer Musikhandschrift der Devotio Moderna (Utrecht, Universiteitsbibliotheek, Ms. 16 H 34, Olim B 113). Mit einer Edition der Gesänge*, Leiden 2002.
- H. Joldersma, 'Alternative spiritual exercises for weaker minds? Vernacular religious song in the lives of women of the Devotio Moderna', in: *Church History and Religious Culture* 88 (2008), 3, 371-393.
- U. Hascher-Burger, 'Vrouwenlied en mannenzang. Latijnse geestelijke gezangen in laatmiddeleeuwse liederenhandchriften', in: L.P. Grijp, F. Willaert (red.), *De fiere nachtegaal. Het Nederlandse lied in de middeleeuwen*, Amsterdam 2008, 149-174.
- U. Hascher-Burger, 'Zwischen Apokalypse und Hohemlied. Brautmystik in Gesängen aus der Devotio Moderna', in: *Ons Geestelijk Erf* 72 (1998), 3, 246-261.
- D. van der Poel, 'Late-medieval devout song: repertoire, manuscripts, function', in: *Zeitschrift für Deutsche Philologie, Dialog mit den Nachbarn. Mittelniederländische Literatur zwischen dem 12. und 15. Jahrhundert* 130 (2011), 67-79.
- H. Joldersma, D. van der Poel, "Si singhen met soeter stemmen". Het liederenhandchrift Brussel KB II 2631', in: *Nederlandse Letterkunde* 5 (2000), 2, 113-137.
- I. de Loos, 'De interactie tussen liturgische zang en niet-liturgische liederen', in: *Ons Geestelijk Erf* 76 (2002), 1-3, 155-176.
- D. de Man (red.), *Hier beginnen sommige stichtige punten van onsen oelden zusteren*, Den Haag 1919.

Th. Mertens, 'Die Gheestelicke Melody: a program for the spiritual life in a Middle Dutch song cycle', in: A. Mulder-Bakker, L. Herbert McAvoy (red.), *Women and experience in later medieval writing. Reading the Book of Life*, New York 2009, 123-147.

C. de Morrée, 'Komt het Deventer liederenhandschrift wel uit Deventer?', in: *Spiegel der letteren* 55 (2013), 2, 121-132.

J. Smits van Waesberghe, 'Van een merkwaardige voor-vigilie-viering van Kerstmis', in: *Gregoriusblad* 57 (1932), 11, 287-295, en 'Kerstnacht-viering in de oud-adellijke Abdij van Thorn', in: *Gregoriusblad* 57 (1932), 12, 314-319.

K. Veelenturf (red.), *Geen povere schoonheid. Laat-middeleeuwse kunst in verband met de Moderne Devotie*, Nijmegen 2000.

G.G. Wilbrink, *Das geistliche Lied der Devotio Moderna. Ein spiegel Niederländisch-Deutscher Beziehungen*, Nijmegen 1930.

NOTEN

¹ De Nederlandse Liederbank, uitgegeven door het Meertens Instituut, is vrij raadpleegbaar via www.liederbank.nl. Voor het *Repertorium* is na gedegen onderzoek het Nederlandse taalgebied afgebakend door de grens met het Romaanse taalgebied in het zuiden, de Rijn in het oosten, en de Ems in het noorden; zie De Bruin en Oosterman 2001, 15.

² Voor een overzicht en typering van de relevante bronnen, zie Van der Poel 2011.

³ Baanbrekend voor het onderzoek naar contrafactuur is de studie van Grijp 1991. Zie ook Joldersma en Van der Poel 2000, 127.

⁴ De Morrée 2013. De tekst van het handschrift Berlijn 185 is online te raadplegen via de Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren, zie www.dbnl.org.

⁵ Het gaat hier om de volgende handschriften: Staatsbibliothek zu Berlin, Preussischer Kulturbesitz mgo 280 (Anna van Keulen); Parijs, Bibliothèque Nationale de France, Fonds Néerlandais 39 (Liisbet Ghoeyuaers); Leiden, Universiteitsbibliotheek, Ltk. 2058 (Etheke Berntsdachter). Het liedboek van Catharina Tirs is helaas vermist.

⁶ Het gaat om het rapiarium Brussel KB 2559-2562. Ook in het handschrift Brussel KB 19550 (1495) staan tussen uiteenlopende andere teksten enkele liederen. In dit geval was de kopiist, Herman van Zutphen, 'een arm leeke brueder vander minderbrueder oerden'. Bron: Nederlandse Liederbank.

⁷ Het gaat om het handschrift Brussel KB 8849 (1501). Bron: Nederlandse Liederbank.

⁸ Voor het rituale van Thorn (Maastricht RCHL, 18.A hss RAL 523) zie Smits van Waesberghe (1932). Voor het processionale van Groningen (Amsterdam, UB IB50, fol.9) en het graduale uit Amsterdam (Amsterdam, UvA, IC17) zie De Loos 2002, 155-157, 163, 175. Over het liturgisch gebruik van volkstalige liederen in Duitstalige vrouwenkloosters zie Joldersma 2008, 388-389.

⁹ Joldersma 2008, 372, Van Buuren 1992, 240, Hascher-Burger 2002, 131-146 en diverse bijdragen in Veelenturf 2000.

¹⁰ De Man 1919, XLVIII-XLIX en Van Buuren 1992, 252.

¹¹ Het gaat hier specifiek om het handschrift Leiden, UB, Ltk. 2058. Zie hierover Van Buuren 1992, 243; Mertens 2009.

¹² Dit verhaal is afkomstig uit de *Narratio* van Jacobus de Voecht. Zie Van Buuren 1992, 251.

¹³ Citaat afkomstig uit het nog onuitgegeven handschrift DV van het Diepenveense zusterboek: Deventer, Athenaeumbibliotheek MS 101 E 26 KL, fol.370r. Citaat via Van Buuren 1992, 248.

¹⁴ Het gaat om het handschrift Den Haag, KB, 75H42. Citaat via Van Buuren 1992, 239.

¹⁵ Zie voor deze suggestie ook Van Buuren 1992, 252; Joldersma en Van der Poel 2000, 125.

¹⁶ Zie Hascher-Burger 2008, 153 en Van Buuren 1992, 241. Gerard Zerbolt van Zutphen maakt hierbij expliciet dat het om de mening van Augustinus gaat, wat zou kunnen betekenen dat hij er zelf een andere mening op nahield.

¹⁷ Citaat uit handschrift D van het Diepenveense zusterboek, uitgegeven door Brinkerink 1904,

193-194. Het bedoelde gezang is een liturgische antifoon, die hier in de volkstaal wordt aangehaald, zie Hascher-Burger 2008, 153.

¹⁸ Citaat uit handschrift DV van het Diepenveense zusterboek: Deventer, Athenaeumbibliotheek Ms 101 E 26 KL, fol.40r. Zie hierover Joldersma 2008, 387 en Van Buuren 1992, 248.

¹⁹ Men moet hierbij echter bedenken dat dit niet betekent dat de vrouwen per se luidruchtiger waren; waarschijnlijker is dat mannelijke zielzorgers hun gedrag eerder aanstootgevend vonden. Zie Joldersma 2008, 388.

²⁰ Zie voor deze voorbeelden Van Buuren 1992, 247 en Hascher-Burger 1998, 257, noot 63.

²¹ De voorgaande drie citaten zijn afkomstig uit de editie van het zusterboek: Bollmann en Staubach 1998, 184, 99, en 153.

²² Het gaat om het handschrift Deventer, Athenaeumbibliotheek, Ms 101 F25 KL, fol.90r. Het zusterboek is uitgegeven door De Man 1919, voor het citaat zie p. 164 aldaar.

²³ Wilbrink 1930, 56-57 en 61-94.

²⁴ Joldersma 2008, 377-378, 386-387 en Van Buuren 1992, 246.

²⁵ Joldersma 2008, 380; Hascher-Burger 1998, 256-258.

²⁶ Beide citaten: Bollmann en Staubach 1998, 317.

²⁷ Citaat: De Man 1919, 191, zie ook noot a op p. 191 en p. XXVII van de Inleiding. 'Miserere' is het beginwoord van de psalmen 50, 55 en 56 en wordt hier gebruikt als substituut voor psalm. Er wordt dus bedoeld: de tijd die het duurt om een psalm hardop voor te lezen of te zingen. Zie ook Van Buuren 1992, 246.

²⁸ De voorgaande drie citaten zijn afkomstig uit het handschrift Brussel, KB, II 2681, via Joldersma en Van der Poel 2000, 124-125.